

שם העבודה : תכנית מעבר להכנה לחיי עבודה לתלמידים עם מוגבלות שכלית הלומדים בחינוך מיוחד ☼

שנה : 2010 ☼

מס' קטלוגי : 562 ☼

שם המגיש : יונת יבזורי ☼

שמות המנחים: דר' דליה זק"ש, פרופ' שונית רייטר ☼

תואר "דוקטור לפילוסופיה", החוג לריפוי בעיסוק, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה ☼

תקציר המחקר

רקע

תהליך המעבר ממעמד של תלמיד בבית הספר לבוגר החי בקהילה הוא אחד מתהליכי המעבר המשמעותיים והמורכבים במעגל חיי אדם. בתהליך זה כל אחד זקוק לתמיכה והשונות מתבטאת ברמת אינטנסיביות של התמיכה ובמרכיביה (Gillan & Coughlan, 2010; Hughes, 2001). תלמידים עם מוגבלות שכלית זקוקים לתמיכה רבה וכוללנית בעת תהליך המעבר, זאת בשל קשיי הסתגלות בתחומי חיים רבים ובשל חוסר נגישות ואי התאמה של החברה לצורכיהם. מדיווחים של תלמידים, הורים ואנשי מקצוע עולה כי תלמידים עם מוגבלות שכלית זקוקים לסיוע בתהליכי מעבר לקראת דיור עצמאי וחיים בקהילה, כמו גם לסיוע בתהליכי ההסתגלות לחיים בחברה פתוחה והטרוגנית השונה מהחברה שהכירו בבתי הספר לחינוך מיוחד. נוסף על כך הם זקוקים להדרכה, לתיווך, ללמידה, לתמיכה ולליווי בתהליך השתלבותם בעולם העבודה (Benz, Yovanoff, & Doren, 1997; Clark, 2004; Cooney, 2002; Johnson, Sword, & Habegger, 2005).

השתלבות בעולם העבודה נתפסת כמדד עיקרי להצלחה בתחום השיקום (לוריא ודובדבני, 2009). תלמידים והורים מדווחים כי יש בהם רצון עז להשתלב בעבודה, וגם מעצבי מדיניות שואפים להכליל אוכלוסיות מוחלשות במעגל העבודה (ועדת לרון, 2005; תב"ת, 2006). דומה שהמאמץ לשלב אוכלוסיות עם צרכים מיוחדים בעבודה הוא נחלת החברה, נחלתם של ההורים והתלמידים עצמם. גם באגף לחינוך מיוחד שבמשרד החינוך נתנו את הדעת לנושא זה: בעשור האחרון פותחו תוכניות מעבר המתבססות על תפיסות של איכות חיים, כגון התוכניות 'לקראת בגרות לגילאי 16-21, ל"ב 21' (רייטר, צ'דר, ושלומי, תשנט, תשסא, תשסג) ו'מעברים' (טל ואחרים, 2006).

לנושא זה נדרש המחקר הנוכחי. במסגרת המחקר נבנה מודל תיאורטי להכנה לעבודה ונכתבה תוכנית

התערבות מפורטת העוסקת בהכנה לחיי עבודה. המודל התיאורטי והתוכנית היישומית מתבססים על

תיאוריות מתחום החינוך ההומניסטי, על דרך הוראה קונסטרוקטיביסטית (רייטר, 2004), על מדעי העיסוק ועל

תיאוריות שעניינן היחסים אדם-עיסוק-סביבה ובמרכזן מודל העיסוק האנושי (Kielhofner, 2002, 2004).

התפיסות שבבסיס המודל היישומי ותוכנית המעבר גורסות כי ההשתתפות בעבודה תקודם בעקבות פיתוח יכולות

ביצוע בעבודה, הרחבת הידע אודות עולם העבודה ומסוגלות תעסוקתית ובניית זהות עיסוקית של אדם עובד. זה

יעשה באמצעות התערבות שיטתית וקשר מתמיד עם הסביבה.

תכנית המעבר כוללת שלושה רכיבים: **הרכיב הראשון** הוא התנסות בעבודה בשוק פתוח, ביזמות עצמית

בבתי הספר וקבלת משוב עקבי. המשוב ניתן בהתאם למודל 'מעגל ההפנמה' (רייטר, 2004; שביט, 2007);

(Reiter, 2008) המייצג תהליך בן חמישה שלבים – הצגת נושא הרלוונטי להתנסות בעבודה, פיתוח ידע ומושגים,

הצעות לפתרון בעיות בנושא הנדון, התנסות חוזרת, רפלקציה ומשוב להתנסות החוזרת. **הרכיב השני** של

התוכנית הוא פיתוח ידע על עולם העבודה ולמידה עיונית של שמונה מושגים מתחום המסוגלות התעסוקתית:

נוכחות בעבודה, בטיחות בעבודה, סביבת עבודה, זכויות עובד, עבודת צוות, קבלת סמכות, שכר ויוזמה. **הרכיב**

השלישי הוא פיתוח זהות עיסוקית של אדם עובד באמצעות כלים של סגור עצמי והכוונה עצמית.

מטרת המחקר

בדיקה של תרומת התוכנית לשיפור מוכנותם לעבודה של המשתתפים בה וביסוס ראיות בדבר יעילות התוכנית

בהשוואה לתוכניות מעבר אחרות המקובלות היום בחינוך המיוחד.

משתני המחקר והשערותיו

התכנית נבדקה באמצעות מדידה של ארבעה משתנים: ידע אודות עולם העבודה, הבנה של מושגים מתחום

המסוגלות התעסוקתית, פיתוח זהות עיסוקית ויכולות ביצוע בעבודה. שתי ההשערות שבבסיס המחקר נבדקו

בשיטות כמותיות. ההשערה הראשונה טענה שיימצאו הבדלים מובהקים בארבעת מדדי המחקר בקרב משתתפי

התוכנית הנבחנת בין התחלת התוכנית לסיימה. ההשערה השנייה טענה כי בסיום תהליך העברת התוכנית יימצאו

הבדלים מובהקים במדדי המחקר בין קבוצת המחקר לבין קבוצת ביקורת. נוסף על שתי ההשערות האלו נבדקו משתני רקע של המחקר - תפיסת מצב בריאות ותפקוד בפעילויות יומיומיות בסיסיות ואינסטרומנטליות ושאלות בדבר תרומת התוכנית למשתתפיה.

שיטת המחקר

בדיקתה של התוכנית נעשתה בשיטות כמותיות בשילוב רכיב איכותני. ההערכה הכמותית התבצעה בהתאם לגישה של 'עשייה מבוססת ראיות' ולמודל להערכת תוכניות הכשרה (Kirkpatrick, 1975, 1994) ואילו הרכיב האיכותני כלל ראיונות עם קבוצות מיקוד מבין משתתפי התוכנית. 'עשייה מבוססת ראיות' היא גישה הנהוגה במקצועות הבריאות לצורך הערכת התערבות. המודל של קירקפטריק נפוץ ביותר בבדיקת תוכניות הכשרה. מודל זה בודק תוכניות הכשרה בארבע רמות: רמת התגובה – באמצעות מדידת שביעות הרצון; רמת הלמידה – באמצעות מדידת התוצאות בסיום ההכשרה; רמת ההתנהגות – באמצעות מדידה של יישום הנלמד בחיי היום-יום; ורמת התוצאות – השוואת התוצאות לתוצאות המתקבלות בתוכניות אחרות ולתוצאות שהתקבלו בתחילת התוכנית.

אוכלוסיית המחקר: המדגם כלל 77 תלמידים בני 16-21 עם מוגבלות שכלית. 48 תלמידים קיבלו את תוכנית המעבר הנחקרת (קבוצת המחקר), ואילו 29 תלמידים קיבלו תוכניות מסורתיות הנהוגות בחינוך המיוחד (קבוצת הביקורת). התלמידים למדו בשישה בתי ספר לחינוך מיוחד במחוז הצפון אשר מיועדים לתלמידים עם מוגבלות שכלית קלה ובינונית רב-בעייתית. ששת בתי הספר הללו נבחרו בשל הסכמת מנהליהם להשתתף במחקר. התוכנית הועברה בארבעה בתי ספר, ואילו שני בתי הספר הנוספים נכללו בקבוצת הביקורת. באחד מבתי ספר למדה אחת לפי התוכנית הנחקרת, ואילו כיתה אחרת נכללה בקבוצת הביקורת. התוכנית הועברה לכיתות שלמות, שנדגמו בדגימת 'אשכולות'. מאוכלוסיית המחקר הוצאו תלמידים שלמדו בכיתות שנדגמו והיו עם מאפיינים של לקות תקשורת או מוגבלות שכלית קשה.

כלי ההערכה: השערות המחקר נבדקו באמצעות שבעה כלי הערכה:

1. מב"ת – מבדק בתמונות לבחינת התעניינות תעסוקתיות חלק א' - ידע (רייטר, 1997).

2. שאלון מושגים – בודק הבנה של שמונה מושגים מתחום המסוגלות התעסוקתית ופותח לצורך המחקר הנוכחי.
3. שאלון הערכה עצמית עיסוקית (OSA: The Occupational Self Assessment) שלב 1 (Baron et al., 2002).
4. שאלון מצב בריאות מקוצר (SF12: Short Form health survey) (Ware & Sherbourne, 1992).
5. שאלון תפקוד בפעילויות יומיומיות (ADL: Activities of Daily Living) (זק"ש, יעקובי-וקרט, וזוסמן, 1995).
6. כרטיס עובד – נועד למדוד התקדמות ביכולות ביצוע ונבנה לצורך המחקר הנוכחי.
7. שאלון משוב לבדיקת מידת שביעות הרצון של תלמידים ומנחים מהשתתפותם בתוכנית. השאלון נבנה לצורך מחקר זה.

הליך המחקר: לפני תחילת המחקר נערך מחקר מקדים לבדיקת מהימנות ותקפות שני כלי הערכה אשר

פותחו לצורך המחקר – 'שאלון מושגים' ו'כרטיס עובד'. המחקר עצמו כלל שתי מדידות, בתחילת התוכנית ובסיומה. המדידות נעשו בהפרש של שמונה חודשי לימוד זו מזו – 11 חודשים קלנדריים. במדידות הועברו שאלונים לבדיקת ידע על עולם העבודה, הבנה של מושגים ממסוגלות תעסוקתית, הערכה עצמית של זהות עיסוקית, תפיסת מצב בריאות ותפקוד בפעילויות יומיומיות. למשתתפים בקבוצת המחקר ולמנחים הועברו בסיום התוכנית גם שאלון לבדיקת שביעות רצון. כמו כן, במהלך התוכנית המדריכים במקומות העבודה של משתתפי קבוצת המחקר מילאו ארבע פעמים את שאלון 'כרטיס עובד' עבור כל אחד מהמשתתפים. נוסף על כך נערכו שלושה ראיונות עם שתי קבוצות מיקוד – שני ראיונות במהלך התוכנית וראיון אחד בסיומה.

עיבוד נתונים: הממצאים הכמותיים שנאספו עובדו בתחילת העברת התוכנית באמצעות מבחני t למדגמים בלתי תלויים (Independent samples t-test) ובניתוח שכיחויות. עיבוד הנתונים בסיום העברת התוכנית נעשה בניתוח שונות מדידות חוזרות – Repeated Measures ANOVA. הממצאים האיכותניים נותחו על פי עקרונות מחקר איכותני (קסן וקרומר-נבו, 2010; שקדי, 2003; Corring, 2001).

תוצאות

מניתוח התוצאות שהתקבלו בתחילת התוכנית עולה כי לא נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצת המחקר לבין קבוצת הביקורת במשתנים הדמוגרפים, במשתני הרקע ובמדדי המחקר. אי לכך, הקבוצות נמצאו ברות השוואה. התלמידים בשתי הקבוצות תפסו את מצבם הבריאותי הפיזי והנפשי כטוב ודיווחו שהם עצמאיים בפעילויות יומיומיות בסיסיות, אך נזקקים לסיוע בפעילויות יומיומיות אינסטרומנטליות כגון עריכת קניות, אחזקת בית ושימוש במשאבים ציבוריים בקהילה.

ניתוח ממצאי המחקר שהתקבלו בתחילת התוכנית ובסיומה אישש את שתי השערות המחקר. נמצא שקבוצת המחקר אשר קיבלה את תוכנית המעבר שיפרה באופן מובהק את הידע שלה אודות עולם העבודה, שיפרה את מידת הבנתה מושגים בתחום המסוגלות התעסוקתית, ביססה יותר זהות עצמית של עובד ושיפרה באופן מובהק את יכולות הביצוע בעבודה במהלך העברת התוכנית. כמו כן, נמצא שהישגיה של קבוצת המחקר במדדי המחקר היו גבוהים יותר באופן מובהק מהישגיה של קבוצת הביקורת. הממצאים האיכותניים שעלו מהראיונות הצביעו אף הם על פיתוח תפיסת העבודה ממרכיבים למהות, פיתוח זהות של אדם עובד וגיבוש תפיסה של תפקיד בית הספר כמכין לחיים את התלמיד. נוסף על כך נמצא שהתלמידים והמנחים היו שבעי רצון במידה גבוהה מהשתתפותם בתוכנית, רמת שביעות הרצון לא הייתה קשורה להתקדמות של משתתפי התוכנית על פי תפיסתם, במדדי המחקר. ממצאי המחקר המקדים העלו שלשני כלי הערכה שפותחו במחקר זה יש מהימנות מבחן חוזר טובה; לשאלון מושגים נמצא תוקף מבחין ותוקף מבנה מבוססים.

דיון ומסקנות

ממצאי המחקר הצביעו על כך שבאמצעות תוכנית מתאימה אפשר להפוך ידע על עולם העבודה ומושגים מופשטים מתחומי המסוגלות התעסוקתית לנגישים עבור תלמידים עם מוגבלות שכלית. הממצאים חיזקו את המודלים התיאורטיים והיישומיים אשר מצדדים שהשתלבות בעבודה תיעשה באמצעות פיתוח יכולות ביצוע, ידע ומושגים, ביסוס של ערכים, מודעות לרצונות וקבלת משוב מן הסביבה. ממצאי המחקר תמכו בתפיסות הקוראות לשילוב למידה קונסטרוקטיביסטית בתוכניות הוראה בחינוך המיוחד ובהתערבות בריפוי בעיסוק. למידה כזו מכוונת לעולמו של התלמיד, מעודדת שיח קבוצתי ודרכי ביטוי אישיות.

חשיבותו של המחקר בכמה היבטים. **בהיבט התיאורטי** המחקר מציג מודל אשר רואה בהשתלבות בעבודה תוצר של קשרים בין האדם, מאפייני עיסוקו והסביבה. הסביבה נתפסת במודל זה כמאפשרת צמיחה, מעניקה הזדמנויות ונותנת משוב. לאדם יש נטיות, העדפות, רצונות, כישורים ויכולות. המוגבלות השכלית קיימת, אך היא אינה מהווה חסם בפני התפתחות אישיות תעסוקתית אלא גורם המניע לבנייה של תוכניות מתאימות ודרכי הוראה מעוררים לפעולה ולביטוי עצמי. המושגים והתפיסות של המודל התיאורטי נשענים על תיאוריות של איכות חיים ועל גישות שיקומיות אשר עולות בקנה אחד עם המודלים העדכניים של ארגון הבריאות העולמי ומתקשרים לשדה החינוכי והקליני המתפתח בישראל בתחומי החינוך המיוחד והריפוי בעיסוק.

בהיבט היישומי המחקר התמקד בבנייה ובבדיקה של תוכנית התערבות בעלת פרוטוקול מובנה של תכנים ולוח זמנים. התוכנית מציגה מספר חידושים ויתרונות: היא משתלבת במגמות כלליות בתחום השיקום התעסוקתי, מגמות אשר קוראות להכללת כישורים 'רכים' של מסוגלות תעסוקתית בהכשרה לעבודה; התוכנית מעודדת שינוי בקרב אוכלוסיות עם מוגבלות שכלית בנושאים מורכבים דוגמת שיפור הידע על אודות עולם העבודה ופיתוח של זהות עיסוקית (משתנה מורכב ורב-ממדי המצריך התערבות כוללנית ורב-מקצועית, כזו העוסקת גם ברכיבים תוך-אישיים ובין-אישיים); התוכנית משפרת מגוון יכולות ביצוע, יכולות המצריכות הסתגלות והשתלבות במסגרות פתוחות. לצד החידושים התוכנית גם משלבת דרכי הוראה של תוכניות קימות בחינוך המיוחד כמו התוכנית 'לקראת בגרות לגילאי 16-21 ל"ב 21' ובכך מבססת את נגישותה לצוותים רב-מקצועיים הכוללים מחנכים ומרפאים בעיסוק.

בהיבט המתודולוגי תרומתו של המחקר הנוכחי הוא בשימוש בשיטות הערכה המקובלות היום במקצועות הבריאות ובמדעי החברה, בעולם ובישראל: עשייה מבוססת ראיות והמודל של קירקפטריק להערכת תוכניות הכשרה. גישות אלו לא נמצאות עדיין בשימוש בתחום של הערכת תוכניות בחינוך המיוחד בישראל, אך במדינות אחרות עולות קריאות להכלילן גם בחינוך המיוחד (Cook et al., 2008, 2009). תרומות מתודולוגיות נוספות של המחקר הנוכחי הן פיתוח של שני כלי הערכה המשמשים לבדיקת הבנה של מושגים בתחום המסוגלות התעסוקתית ולהערכת יכולות ביצוע וכן, שימוש במתודולוגיה איכותנית כדי להבין לעומק את תרומת רכיבי התוכנית למשתתפיה.

למחקר הנוכחי היו מספר מגבלות: גודל המדגם ואקראיות, פיזור האוכלוסייה בישראל וטווחי הזמן של מדידת תרומת התוכנית למשתתפיה. מוצע להמשיך ולבדוק את יעילות התוכנית – חקירת אוכלוסיות עם מוגבלויות אחרות, מאזורים נוספים בישראל, ממגזרים שאינם יהודים – ולעקוב לאורך זמן רב יותר אחר השפעתה של התוכנית. כן מוצע להמשיך לבדוק את מהימנות ותוקף כלי ההערכה שפותחו במחקר זה.